

MISIR'IN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ ve FETİH SONRASI ÜLKEDE SOSYAL ve DİNÎ ALANDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER*

Adem APAK**

ÖZET

Müslüman fethinin başladığı esnada Mısır Bizans tarafından idare ediliyordu. Bu dönemde, ülkenin asıl halkı olan Kıptîler dinî ve sosyal haklardan mahrum bırakılmışlardı. Ülkeyi işgal eden Rumlar, onları ikinci sınıf vatandaş olarak kabul ediyorlardı. Yaygın etnik ayırım ve dinî baskılar, Kıptîler'i Rumlar'a düşman haline getirdi. Sonuç olarak Kıptîler kendilerini Müslümanlar'a Rumlar'dan daha yakın buldular, bu nedenle Mısır'ın fethi esnasında onlara yardımcı oldular. Müslümanlar'ın gelmesiyle birlikte Mısır halkı dinî ve sosyal haklarını elde ettiler.

ABSTRACT

Some Considerations on the Muslim Conquest of Egypt and Religio-social Developments under Muslim Rule

Egypt was under Byzantine rule when the Muslim conquest started. In this period, the Copts, who were the native residents of Egypt, had been deprived of religious and social rights. Romans, the occupants of region, regarded the Copts as the second-class citizens. The widespread ethnic discrimination and religious persecution made the latter the enemies of the Romans. As a result, Copts found Muslims closer to themselves than to the

* Bu makale 15-18 Mayıs 2000 tarihleri arasında Çanakkale'de düzenlenen "Tarih ve Edebiyat Me-tinlerinde İslamiyet ve Hristiyanlık Arasında Saygı ve Hoşgörü" konulu uluslararası sempozyumda "Müslümanlar'ın, İdareleri Altında Yaşayan Gayr-i Müslümlere Gösterdikleri Saygı, Hoşgörü ve Din Hürriyeti: Mısır Örneği" başlığıyla tebliğ olarak sunulmuştur.

** Dr.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğr. Gör.

Romans. This is why they helped Muslims during the conquest of Egypt. With the coming of Muslim, the natives gained their social and religious rights.

GİRİŞ

Hz. Peygamber (sav), bir peygamber olmasının yanı sıra aynı zamanda bir devlet başkanıydı. Onun kurduğu devlet ve getirdiği din önce Hulefâ-i Râşidîn, ardından Emevîler, Abbasîler, Gazneliler, Selçuklular, Osmanlılar vs. gibi farklı etnik kökene mensup hanedanlar tarafından üç kıtıya yayıldı. Fetihler esnasında Müslümanlar, çok farklı ırk, kültür ve inançlarla karşı karşıya geldiler. Muhataplarına üç şey teklif ettiler; müslüman olmak, cizye ve haraç mukabilinde kendilerinin emniyeti altında yaşamayı kabul etmek, ya da savaşmak. Müslüman fatihler İslâm'a giren başka din mensuplarını din kardeşi kabul edip cemaatlerine dahil ettiler. Cizye ve haracı kabul edip itaat altına alınan, yahut savaşı tercih ederek mağlup edilenler ise herhangi bir baskıya maruz bırakılmaksızın, Müslümanlar'ın hakimiyet ve güvencesi altında hayatlarını devam ettirdiler.

Müslümanlar, fethettikleri bölgelerde yaşayan insanları yok etme, ya da onları yurtlarından uzaklaştırma şeklindeki bir hakimiyet anlayışını benimsememişlerdir. Bununla birlikte bazı sultanların zaman zaman çeşitli sebeplerle ülkelerinde yaşayan yabancıları rahatsız edecek tavırlar sergiledikleri bilinmektedir. Ancak bu tür uygulamalar, İslâm tarihinin tümüne teşmil edilemeyecek derecede istisnâ ve geçici politikalar olmanın ötesine geçmemiştir. Müslümanlar, diğer din ve ırklara mensup insanları yok etmek ya da zorla dinlerini değiştirmeye çalışmak bir yana, özellikle onlarla birlikte yaşamayı arzu etmişlerdir. Zira bu sayede gayr-i müslimler, onların dünya görüşleri ve hayat tarzlarından etkilenecekler, neticede İslâm'ı kendi istekleriyle kabul edeceklerdir. Tarih bu tür hadiselerin en büyük şahididir.

Bu çalışmada Müslümanlar ile farklı din ve etnik kökene mensup toplulukların birarada yaşamaları Mısır örneğinden hareket edilerek ortaya konmaya çalışılacaktır. Hz. Ömer döneminde fethedilen Mısır'ın, fetih öncesi ve sonrası siyasî, etnik ve dinî durumu mukayese edilecek, ardından Müslümanlar'ın belde insanına kazandırdıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. FETİH ÖNCESİNDE MISIR

1. Coğrafi Konumu ve Tarihi

Mısır, kuzeyde Akdeniz, doğuda Sina çölü ve Kızıldeniz, batıda Libya çölü, güneyde Nil şelalesi tarafından tabîî olarak sınırlanmıştır. Mısır toprakları Aşağı Mısır (Esfelü'l-Arz=Süflâ), Yukarı Mısır (Sa'îd-i Mısır=Ulyâ) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Eski Mısırlılar Aşağı Mısır'a Delta,

Yukarı Mısır'a ise Vadi adını vermişlerdir. Bu iki bölgenin sınırı, Delta'nın başladığı noktada Kahire'nin biraz güneyinden geçer. Yukarı Mısır veya Vadi, çıplak ve kayalık bir araziye sahipken, Aşağı Mısır yani Delta ise iki çöl arasında genişleyen ovalardan meydana gelmektedir¹.

Mısır'ın bilinen ilk tarihi mö. 4000 yılına, Firavunlar zamanına uzanır. Bu dönemde Mısır yönetimindeki en önemli idarî değişiklik, Filistinli bir kabile olan Hiksoslar'ın (Çoban Krallar) ülkeyi ele geçirmeleri ve XV. ile XVI. hanedanları kurmalarıdır. Hiksoslar'ın daha sonra XVII. hanedan tarafından Mısır'dan kovulmasının ardından idare tekrar bölge halkından olan sülalelerin eline geçti². Bir müddet sonra Pers kralı Kambyses'in Firavun Pysematik'in ordusunu Pelsium'da (mö.525) yenmesiyle ülke bağımsızlığını tekrar kaybetti³. Mısır mö. 333 yılına kadar Pers hakimiyetinde kaldı⁴.

Mısır mö. 332 yılında Büyük İskender'in tarafından ele geçirildi. Bu tarihte başlayan Helenistik dönem, yaklaşık üç asır sürdü. Dönem Mısır'ının son idarecisi ise Kraliçe Kleopatra'dır. Nil toprakları mö. 30 yılında Romalılar tarafından işgal edildi⁵. Batı Roma'nın burada etkinliğini kaybetmesinin ardından da yönetim Bizans'a (Doğu Roma) geçti. Persler m. 617-629 yılları arasında kısa süreli Mısır'a hakim oldularsa da⁶, Heraklios (m.610-641) onları Mısır'dan çıkararak bu toprakları tekrar Bizans egemenliği altına aldı. Bizans hakimiyeti M.641 yılında Müslümanlar'ın Mısır'ı fethine kadar (m.641) devam etti⁷.

2. Etnik ve Sosyal Yapı

Mısır halkı, Akdeniz ırkından bir kolun zenci unsurlarla karışmasından meydana gelmiştir⁸. Bu ırk içerisinde Habeşistanlılar, daha sonra da ku-

¹ İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leyden 1967, s. 83; İbnü'l-Fakih, Ebü Bekir Ahmed b. Muhammed Hemedanî, *Kitabü'l-Büldân*, Leyden 1967, s. 57, 59; İstahrî, Ebü İshak İbrahim Muhammed el-Farisi, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leyden 1967, s. 48-49; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-IV, 1975, V, 137; Kazvinî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sadır), s. 269; İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *Kitabu'l-Alâki'n-nefise*, Leyden, 1967, s. 115-116; Darkot, Besim, "Mısır", İA, VIII, 217; Ahmed Refik, *Târih-i Umûmî*, I-VI, İstanbul ts. (Dersaadet), I, 60; *Meydan Larousse*, "Mısır", (Meydan Gazetecilik) İstanbul 1987, VIII, 721; İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara 1992, s. 3; Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993, s. 6

² Meydan Larousse, VIII, 725; *Encyclopedia Britannica*, "Egypt", Chicago 1970, VIII, 35; Marek, Kurt W., *Tarırlar, Mezarlar, Bilginler*, (trc. Hayrullah Örs), İstanbul 1982, s. 111; *Eski Mısır*, John Baines-Joramir Malek (trc. Zeynep Aruoba+Oruç Aruoba), İstanbul 1986, s. 38

³ Meydan Larousse, VIII, 725-726; Marek, s. 112

⁴ İnan, s. 161

⁵ Meydan Larousse, VIII, 726; *Encyclopedia Britannica*, VIII, 56-57; Marek, s. 113

⁶ Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1995, s.88-89

⁷ Meydan Larousse, VIII, 728; *Encyclopedia Britannica*, VIII, 57-58; Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I-II, (trc. Haluk Şaman), İstanbul ?, (Tercüman 1001 Eser), I, 113-114, 126; Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara 1987, s. 312; Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 1976, s. 158

⁸ Meydan Larousse, VIII, 724

zeyden gelen Asurlular ve Hiksoslar gibi kavimler de karışmıştır⁹. Bununla birlikte Mısır'daki en önemli etnik farklılık, deltaya Yunanlılar'ın gelmesiyle ortaya çıkmıştır. XXVI. sülale içerisinde yer alan Pysematik, orduda ilk kez Yunanlı askerler kullanmaya başladı. Bu vesileyle ülkeye gelen Yunanlılar, burada bir yabancı çekirdeği oluşturdular. Mısır'daki Suriyeliler ve Yahudiler'le kaynaşmış vaziyette yaşayan yerli halk¹⁰, ülkeye yeni gelen Yunanlılar'a bir türlü alışamadı. Çünkü Yunanlılar'ın gelenek, ahlâk ve tabiatları onlara uymuyordu. Buna rağmen Pysematik'in himaye ve teşvikleri neticesinde her meslekten Yunanlı, Mısır'a akın etmeye başladı. Yunan lisanını çok seven hükümdar, tüm Mısırlı çocukların Yunanca tahsil görmelerini emretti. Halk ise hükümdarlarının aksine hem Yunanlılar'dan hem de Yunanca'dan nefret ediyordu. Bu nefret o kadar ileri gitmişti ki, Mısırlular, bir Yunanlı'nın dokunduğu eşyaya dahi el sürmüyorlardı. Halkının tüm rahatsızlığına rağmen Pysematik, Yunanlılar'a kucak açmaya devam etti. Hatta, ordusunun önemli bir kısmını onlardan oluşturdu¹¹.

MÖ. 332 yılından sonra sırasıyla Pers, Roma ve Yunan egemenliği altında yaşamak durumunda kalan Mısırlular, daima sevmedikleri insanlar tarafından yönetildiler¹². Bilhassa son Müslüman fethine yakın zamanlarda ülke içinde etnik ayırım son haddine ulaşmıştı. Bu dönemde, Mısır halkı iki tabakaya ayrılmış durumdaydı. Birinci sınıfı Bizanslılar oluşturuyorlardı ki, bunların ekserisi bürokrasi, askerlik, ticaret ve din adamlığı gibi önemli meslekler icra ediyorlardı. Mısır'ın ikinci sınıf vatandaşları ise, ülkenin gerçek sahipleri olan, en ağır ve ucuz işlerle geçimlerini temin etmek zorunda kalan Kıptîler'di¹³. Yöneten ve tebea arasındaki bu çekişme, Müslümanlar'ın Mısır'ı fethine kadar geçen zamanda artarak devam etmiştir.

3. Dinî Hayat

Mısır'ın tarih öncesi dinî telakkileri totem inancına dayanmaktadır¹⁴. Ülkenin idarî bölümleri olan "Nom"lardan her biri, çakal, köpek, yılan, şahin vb. hayvan isimlerini kendilerine ad olarak seçmişlerdi. Daha sonra bu hayvanlardan bazıları insan vücuduna eklenerek, her biri ayrı bir kuvveti temsil eden ilahlar sayıldılar. Adı geçen bu tanrılardan daha güçlü ve etkili olan başta Güneş olmak üzere gök cisimleri ve Mısır'ın hayat kaynağı olan Nil de birer tanrı kabul ediliyordu¹⁵.

⁹ Marek, s. 111

¹⁰ Hitti, Philip, *Arap Tarihinin Mimarları*, (trc. Ali Zengin), İstanbul ts. (Risale Yayınları), s. 72

¹¹ Ahmed Refik, *Tarih-i Umûmî*, I-VI, İstanbul ts. (Dersaadet), I, 115-118; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1994, IV, 90; Özer, s. 311

¹² Mes'ûdî, sadece İsa'dan önce, Mısır'ı Yunan asıllı on dört kralın idare ettiğini haber vermektedir. Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1964, I, 365-366

¹³ Aşeli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, Beyrut 1991, s. 42-43

¹⁴ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Mısır 1996, s. 87

¹⁵ İnan, s. 218-220

Yahudilik Mısır'da yayılan ilk ilahî dindir. Miladi I. asırda ise Hıristiyanlık yayılmaya başladı¹⁶. MÖ.30--ms. 395 tarihleri arasında hüküm süren Romalılar döneminde Yahudiler'e büyük baskılar yapıldığı, bir çok Musevî'nin öldürüldüğü iddiaları kaynaklarda yer alır. Üçüncü yüzyılda Mısır ve civarında Hıristiyanlık büyük oranda yayılmıştır¹⁷.

Mısır'da Hıristiyanlık'ın nasıl yayıldığı konusunda kaynaklarda farklı iddialar olmakla birlikte, ülkeyi idare eden Yunan ve Romalılar'ın bu dinî benimseyen halka büyük zulüm ve işkence yaptıkları konusunda tarih açık şahitlik yapmaktadır. Severus (202) ve Decius (249-251) zamanında bu baskılar daha da artmış¹⁸, bilhassa Diocletian (284-305) zamanında en ağır dereceye ulaşmıştır¹⁹. Bu dönemde bir çok katliam yapılması sebebiyle, Kıptiler katliamın en fazla olduğu yılı "Şehitler Yılı" diye isimlendirip takvim başlangıcı kabul etmişlerdir²⁰. Hıristiyan Mısırlılar'ın bir kısmı canını kurtarmak için şehirleri terkedip çöllere sığınmışlar, bir kısmı da yer altına çekilmişlerdir. Ancak tüm baskı ve olumsuzluklara rağmen iki asır gibi bir sürede bu din Mısır'da süratli bir şekilde yayılmıştır²¹.

Hıristiyanlar'ın baskılardan kurtulduğu ve rahatladıkları dönem, Konstantin'in (313) imparator olduğu zamana rastlar. Onun hükümdarlığında Hıristiyanlık imparatorluğun resmî dini olarak kabul edildiği için, bu dönemde Mısırlılar en geniş anlamda inanç haklarından yararlandılar²².

Mısır'da halkın büyük çoğunluğu Hıristiyan olmakla birlikte, mezhep farklılıkları mevcuttu; ülkedeki Rumlar Ortadoks mezhebine bağlı iken, asıl halk olan Kıptiler Ya'kûbî²³ idiler²⁴. Bizans İmparatoru Hekraklieos, Mısır'daki bu dinî bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak, teslis inancına sahip Ortadokslar ile monofizit²⁵ Ya'kûbîler'i tek mezhepte birleştirmek istedi²⁶.

¹⁶ Akkâd, IV, 137; Hasan, Hasan İbrahim, s. 94

¹⁷ Meydan Larousse, VIII, 727

¹⁸ Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi*, Ankara, 1996, s. 69-70

¹⁹ Çelik, s. 71-73

²⁰ Kıptilerin kendilerine özgü takvimleri vardır. Bizanslı Diocletian'ın 284'te Kıptilere yaptığı katliam "Şehitler Yılı" olarak anılmakta ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Miladi 1992 yılı. Kıptî tarihinde 1708 veya 1709 yıllarına tesadüf etmektedir. Bu iki tarih Kahire'de yayınlanan büyük tirajlı gazetelerin birinci sayfasında diğerleriyle birlikte yer almaktadır. Erdem, Mustafa, *Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma*, AÜİFD, sy. XXXVI, Ankara 1997, s. 167

²¹ Erdem, s. 147-149

²² Erdem, s. 152

²³ Mısır'daki Kıptî inancının oluşumu için bk. Erdem, s. 152-158

²⁴ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (trc. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970, V, 20

²⁵ Hz. İsa'da ilahî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat haline geldiğini kabul eden ve diğer kiliselerden bu noktada ayrılan kiliseler Monofizit diye adlandırılmaktadır. Onların İsa-Mesih inancı şöyledir: İlahî ve beşerî tabiat Mesih'te imtizac etmiş ve onda bir tabiat halini almıştır. O, var olma (vücut bulma) anında iki tabiatlı iken (ilahî-insanî), daha sonra tek tabiat haline gelmiştir. Bu konuda bk. (Dvornik, s. 12-15; Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-X, (trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1996, I, 299; Erdem, s. 154, 156; Çelik, s. 210-212). Mısır'dan

Bu amaçla için toplanan Kadıköy Konsülü²⁷, Monofizitlik ile Ortadoksluk arasında bir çeşit orta yol kabul edilen Monoheletlik (Melkitlik=Kral Dini)²⁸ anlayışının bütün Hıristiyanlar'a benimsetilmesi kararını aldı. Kararlar, dinî olmaktan çok siyasî hedefler taşıyordu. İmparator bu vesileyle, idaresi altında yaşayan insanları tek bir mezhepte birleştirip, ülkede her anlamda bir bütünlük sağlamayı düşünüyordu²⁹. Yeni anlayışı Hıristiyanlar arasında yaymak için muhtelif beldelere patrikler yollandı, Mısır'a da Kyrus=Mukavkıs gönderildi. Fakat bu uygulama, hem Kudüs Ortadokslar'ı hem de Mısır Ya'kübîleri tarafından tepkiyle karşılandığı gibi, Kıptîler'in inançlarına daha sıkı bağlanmalarına ve monofizitliği millî mezhep olarak kabul etmelerine sebep oldu³⁰. Ayrıca konsil neticesinde Doğu kiliseleri temsilciliğinin İskenderiye'den alınıp İstanbul'a verilmesi, tüm doğu kilise mesuplarının (Süryani, Ermeni, Habeş, Kıptî) tepkisini çekerek onları blok halinde hareket etmeye sevketti. Bizans kilisesi ile Hıristiyan doğunun monofizit kiliseleri arasındaki bu zıtlaşma, o dönemden itibaren Bizans'ın kilise ve devlet siyasetinin baş problemlerinden biri oldu³¹. Monofizitlik, bir Hıristiyan mezhebi olmakla beraber, Mısır ve Suriye'nin siyasî bağımsızlık gayretlerinin bir ifadesi haline gelerek, Mısır Kıptîleri'yle Suriyeliler'in Bizans hakimiyetine karşı mücadelelerinin bayrağı oldu³². Bizans içindeki bu sorun, Suriye ve bilhassa Mısır fetihlerinde Müslümanlar'a önemli avantajlar sağlamıştır. Bizans'ı kendilerine düşman ve sömürgeci kabul eden yerli halklar, fatih Araplar'a karşı çok az -muhtemelen o da Rumlar'ın baskısıyla olmuştur- mukavemet göstermişler, hatta fetihlerde onlara yardımcı olmuşlardır³³.

---

başka Ermeni, Süryani ve Habeş kiliseleri de bu inancı taşımaktadırlar. bk. (Tümer, Günay-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988, s. 163)

²⁶ Şibli, Mahmud, *Hayatı Ömer*, Mısır ts. (Mektebetü'l-Kahire), s. 307; Akkâd, IV, 89-90

²⁷ Kadıköy Konsülü ve bu konsülde alınan kararlar hakkında bk. Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (trc. Mehmed Aydın), Ankara 1990, s. 16-18

²⁸ Melkitlik'teki İsa anlayışı şöyledir: Çocuk (İsa) babadan meydana gelmiştir. O ezelden beri mahluk değildir, babasının cevheri ve nurudur. Baba, bir insanla birleşmiş ve Mesih olmuştur. Bu konuda bk. (Dvornik, s. 12-15; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 299; Tümer, s. 163-168; Erdem, s. 154, 156; Çelik, s. 210-212).

²⁹ Aseli, s. 41

³⁰ Dvornik, s. 18-19

³¹ Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I, 41-43; Erdem, s. 156-157; Çelik, s. 219

³² Ostragorsky, s. 55; Çelik, s. 191

³³ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986, II, 303. İranlılar'ın 617-629 yıllarında Bizans egemenliğinde bulunan Suriye ve Filistin topraklarına kolay yerleşebilmelerinde de dinî sebepler rol oynamıştı. Bizans ortadoksluğuna göre dinden dönmüş sayılan Nasturiler ve Monofizitler, imparatorluk idaresi tarafından ağır baskılara maruz bırakılmışlardı. Halbuki İranlılar, onların din hürriyetlerine herhangi bir baskı uygulamıyorlardı. Bundan dolayı, Suriye ve Filistin'deki monofizitlerin Roma'ya karşı İran'ı tercih etmeleri ve onlara yardımcı olmaları, İranlılar'ın bu bölgeyi kolayca ele geçirmelerine imkân vermiştir. bk. Bailly, I, 124

Melkitlik mezhebini benimsetme çalışmalarına karşı çıkan ve inançlarında direnen Mısırlılar'a büyük baskı ve zulüm uygulanmış³⁴, yeni doktrine karşı çıkanlar işkenceye tabi tutulmuş, hatta öldürülmüştür³⁵. Kaynaklarda kiliselere sığınan halkın askerler tarafından toptan katledildiği, sadece İskenderiye'de 24 bin kişinin öldürüldüğü zikredilmektedir³⁶. Kopt kilisesi din adamları ve müntesiplerine karşı yapılan zulümlerin müsebbibi Kyrus, daha sonraki Mısır kaynakları tarafından Antikrist=İsa-Mesih Düşmanı olarak isimlendirilmiştir³⁷. Baskılar sonucunda, Mısır halkının bir kısmı ülkeden kaçmak zorunda kalmış, bir kısmı istemeden de olsa yeni anlayışı kabul etmiş, kalan kısmı da sureta yeni mezhebi kabul etmiş görünerek ölümden kurtulmuştur³⁸. O dönemde Ya'kübîler'in dinî lideri olan Bünyamin de, resmî inancı karşı çıktığı için sürgüne gönderilmiştir³⁹. Kadıköy Konsülü'nün ardından başlayan süreç, Müslümanlar'ın ülkeyi ele geçirdikleri 641-42 yılına kadar fasılasız devam etmiştir⁴⁰.

Kendilerine karşı yapılan dinî baskılar nedeniyle Mısırlılar, başta Bizans kralı Herakleios, sonra da idarecileri olan Kyrus'a ve genelde de Romalılar'a büyük kin duymaya başlamışlardır⁴¹. Bütün bu şartlar, Mısır bölgesinde yaşayan Kıptîler'i, ülkelerini ele geçirmeye niyetlenen herhangi başka bir millete yardım edecek, başlarında bulunan Rumlar'ın da aleyhine çalışacak hale getirmiştir⁴².

Mısır'ın fethi öncesinde, ülkedeki Kıptîler'e yönelik baskılar, Müslümanlar'ın Rumlar'a karşı savaşlarında ve bölgenin ele geçirilmesinde önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Bu konuda Hasan İbahim Hasan, Arnold'dan şöyle bir bilgi aktarmaktadır:

"Arap fatihlerin kazanmış olduğu baş döndürücü başarı, her şeyden önce, Bizans'ın zalim idaresini ve kendi din alimlerine karşı içlerinde gizledikleri korkunç kını bildikleri için, Bizans idaresinden nefret eden Hıristiyan halk tarafından gönül hoşluğuyla karşılanmalarına bağlıdır. Zira, Mısır Hıristiyanları'nın çoğunluğunu oluşturan Ya'kübîler, imparatorluk sarayına tabi Ortadoks mezhebi salıklarının şiddetli muamelesine maruz kalıyorlardı. Bu sebeple onlar,

³⁴ Ostragorsky, s. 101-103; Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-V, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, I, 215

³⁵ Şiblî, s. 309; Erdem, s. 157

³⁶ Çelik, s. 241

³⁷ Hitti, I, 249-250

³⁸ Ostragorsky, s. 101-102; Becker, C.H., "Mısır", İA. VIII, 219

³⁹ Şiblî, s. 307

⁴⁰ Çelik, s. 245; Erdem, s. 157

⁴¹ Şiblî, s. 309

⁴² Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neş'et Çağatay), Ankara 2964, s. 51

Ortodokslar'a karşı, kalplerinde büyük kin gizlemişler, torunları da günümüze kadar bu düşmanlığı ve kızgınlığı unutmamışlardır"⁴³.

B. MİSİR'DAKİ İÇ PROBLEMLERİN MÜSLÜMANLAR'IN FETHİNE YANSIMASI

Ürdün ve Filistin fetihleri tamamlandıktan sonra Amr b. el-Âs komutasındaki ordu, Mısır'a yönelerek önce sınırdaki bulunan Ariş⁴⁴ şehrini, ardından 18/640 10 Zilhicce (2 Aralık) günü Ferma'yı⁴⁵ ele geçirdi⁴⁶. Sınır geçildikten sonra ilk önemli şehir olan Ferma'nın fethi esnasında Kıptîler'in Müslümanlar'a yardımcı oldukları hususunda tarihçiler ortak kanaate sahiptirler⁴⁷. İbn Abdilhakem'de geçen bir rivayet, bunu desteklemektedir: İskenderiye'de bulunan Bünyamin adındaki Kıptî rahibi, Müslümanlar'ın Mısır'a geldiği haberi kendisine ulaşınca, Kıptîler'e mektup yazarak onlardan Rumları terkedip, Müslümanlar'a katılmalarını istemiştir⁴⁸. Bu tür rivayetler bir tarafa bırakılsa bile, fetih öncesi Mısır'ın yerli halkı Kıptîler'in durumu göz önüne alınırsa, onların tabii olarak ister açıktan ister gizli olsun- Müslümanlar'a yardım etmiş oldukları fikri ağırlık kazanmaktadır. Kıptîler, uzun asırlar boyunca yabancıların (İran, Roma, Yunan) tahakkümü altında bulduklarından, onlar tarafından kendilerine karşı yapılan baskı ve zulümden kurtulmak amacıyla bir mahkumiyetten diğer mahkumiyete intikali pek kolay görecekle hale gelmişler, bu nedenle Araplar'ı, kendilerini Rumlar'dan

⁴³ Hasan, Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, I, 309, (Arnold, T.W., *The Reaching of İslâm*, nşr. T.W. Nicholson, Londra 1935, Arapça terc. "*ed-Da'vetü'l-İslâm*, Hasan Hasan İbrahim-Abdülmeccid Abidin-İsmail en-Nehravî, Kahire 1947, s. 123'den). Ayrıca bk. G. Wiet, Crum-W. Eving, "*Kıptîler*", İA, VI, 715-716). Hıristiyan dünyası, çeşitli vesilelerle, İslâm Kültürü içerisinde değişik bir görüntüm kazanan ve kendilerinde ayrı kalan Kıptîleri yanlarına almak istemiştir. Ancak İslâm'ın getirdiği hoşgörü ortamından yararlanan Kıptîler, bugünkü Batı'nın ataları olan Yunan ve Bizanslılar'dan gördükleri zulüm ve baskıyı unutmuyarak, müslüman toplum içinde entegre olmayı, Hıristiyan toplumlarla birlikte olmaya tercih etmiştir. (Erdem, s. 166). Suriyeli Michael bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Romalıların gaddarlığından, kötülüğünden, gazabından, bize karşı gösterdikleri zalimce hareketlerinden kurtulmak ve kendimizi huzura kavuşmuş bulmak bizim için az kazanç olmadı", (G. Wiet, Crum-W. Eving, VI, 717). Ayrıca bk. Aycan, İrfan, *Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevi Örneği)*, İslâm ve Demokrasi, Ankara, 1999, s. 33

⁴⁴ Ariş: Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan ve Mısır toprakları içinde yer alan bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 255; Kazvinî, s. 221; Buhl, F., "*Ariş*" İA, IV. 221; Bilge, Mustafa L., "*Ariş*", DİA, III, 378-379

⁴⁵ Ferma: Deniz sahilinde bir şehir olup, Mısır'a bu şehirden girilmektedir. Yâkut el-Hamevî, IV, 255; İstahri, s. 53

⁴⁶ İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s. 58; Makrizî, *Hıtat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), I, 289; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, I-XXVII, Kahire ts. (Dâru'l-Kütüb), XIX, 287-288; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-zâhire*, I-XXII, Kahire 1992, I, 11

⁴⁷ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 302; Aselî, s. 50

⁴⁸ İbn Abdilhakem, s. 58; Nuveyrî, XIX, 288; Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara*, I-II, Mısır 1967, I, 107; İbn Tağrıberdî, I, 12; Hasan, Hasan İbrahim, s. 93; Özkuyumcu, s. 23

kurtaracak kavim olarak görmüşlerdir⁴⁹. Gerçekten de Mısır'ın yerli halkı, aynen Suriye ve Filistin'in Sami menşeli insanları gibi, Arabistan'dan gelen bu müslüman kuvvetleri, nefretle baktıkları ve müttefiki buldukları zalim Romalılar'dan kendilerine daha yakın buldular⁵⁰. Hıristiyan müelliflerin bir kısmı dahi bazı askerî birliklerin Müslümanlar'a karşı çarpışmak istemediklerini hatta onlara yardım bile ettiklerini açık olarak ifade etmektedirler⁵¹. Kaynaklarda geçen rivayetler ve yukarıda yaptığımız değerlendirmeler neticesinde, ister gizli, ister açık olsun Kıptîler'in, Rumlar'a karşı Müslümanlar'ı desteklediklerini ve onlara fetih esnasında direkt veya dolaylı olarak yardımcı olduklarını söyleyebiliriz. Bu nedenle kısa sürede ve çok az sayıdaki bir kuvvetle muazzam Roma ordularına karşı Müslümanlar'ın kazandığı başarılarından bahsederken, bunda Kıptîler'in payını da unutmamak gerekir.

Ferma fethinden sonra kaçan Rumlar'ın sığındıkları Bülbeyis kalesinde Kıptîler'in lideri Mukavkıs'ın kızı Ermanuse ve damadı Kosntantin de vardı. Bir ay kesintisiz devam eden çarpışmalar sonucunda⁵² şehir Müslümanlar'ın eline geçti. (Rebiulevvel 19-Mart 640). Fetih esnasında çok sayıda Rum askerî öldürüldüğü gibi, bir çok esir ve ganimet ele geçirildi. Esirler arasında Ermanuse de bulunuyordu. Amr b. el-Âs, ona esir muamelesi yapmayıp, onuruna yakışır bir şekilde davranarak Kays b. Ebi'l-Âs es-Sehmî refakatinde babası Mukavkıs'a gönderdi⁵³.

Babilon kalesinin tamamen Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra Mukavkıs, müslüman askerlerin komutanı ile görüşmeye karar verdi⁵⁴. Görüşmede, kendilerinin de Şam'daki Yahudi ve Hıristiyanlar gibi cizyeye tabi tutulmalarını ve toprakların da yerli halkın elinde bırakılmasını teklif etti⁵⁵. Amr, Mukavkıs'ın yaptığı bu teklifi, arkadaşlarına istişare etti. Bazı komutanlar, ondan teklifi kabul etmemesini isteyerek, şehrin tamamını ele geçirmeleri halinde bu toprakların tümünün kendilerine ganimet olacağını ifade ettiler. Amr ise halifenin, kendisine, karşı taraf cizye vermeyi kabul ettiği takdirde savaşa son vermesini emrettiğini, bundan dolayı Mukavkıs'la sulh görüşmesi yapacağını söyledi⁵⁶.

⁴⁹ Zeydan, I, 98-99. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Algül, Hüseyin, *Müslümanlar'ın Siyasi Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslümlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansımaları*, UÜİFD, Bursa 1998, sy.VII, s.17-18

⁵⁰ Zeydan, I, 215; Newman, N.A., *The Early Christian-Muslim Dialogue*, Interdisciplinary Biblical Research Institute, Hatfield 1993, s. 14-18

⁵¹ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptîler". VI, 717

⁵² İbn Abdilhakem, s. 59; Makrîzî, I, 183-184; İbn Tagriberdî, I, 12

⁵³ Makrîzî, I, 183-184

⁵⁴ İbn Abdilhakem, s. 69; Nuveyrî, XIX, 290; Makrîzî, I, 290-293; İbn Tagriberdî, I, 21-22; Suyûtî, I, 109-116. Ayrıca bk. Özkuyumcu, s. 36-40

⁵⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-büldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tübbâ ve Ömer Enis et-Tübbâ), Beyrut 1987, s. 301

⁵⁶ İbn Abdilhakem, s. 70; İbn Tagriberdî, I, 22

Savaşla fethedilmesine rağmen, Mısır topraklarının askerlere dağıtılmamasında ve ülkeye sulh ile ele geçirilmiş muamelesi yapılmasında, kaanaatimizce ülkede yaşayan Kıptîler'in özel konumlarının rolü olmuştur. Mısır'ın yerli halkı, Müslümanlar'a karşı savaşmamış, hatta fetih esnasında onlara yardımcı olmuştur. Ülkede asıl savaş, Araplar'la Rumlar arasında gerçekleşmiştir. Bundan dolayı, Müslümanlar'la savaşan ve yenilen Rumlar'a nazaran Mısır kılıçla ele geçirilmiş iken, Müslümanlar'a karşı gelmeyen Kıptîler'e göre ise barış yoluyla fethedilmiştir. Zaten Rumlar, Mısırlılar'a ordu kurmayı ve silah sahibi olmayı yasakladıkları için Kıptîler'in kendi başlarına savaşma imkanı da yoktu. Böyle olunca, Kıptîler'e göre Mısır, Müslümanlar tarafından sulhen ele geçirilmiş demektir⁵⁷. Amr b. el-Âs da, toprakların bir kısmı Rumlar'ın, diğer kısmı da Kıptîler'in diyerek bir ayırım yapamayacağı için, bölgenin tamamını sulhen ele geçen bölge statüsünde kabul etmeyi daha uygun görmüştür. Rumlar, asırlar boyu zulüm ve istibdatla idare ettikleri Kıptîler sayesinde, topraklarını tamamen kaybetmekten kurtulmuşlardır⁵⁸.

Babilon fethi tamamlandıktan sonra Müslümanlar'la Kıptîler arasında bir barış anlaşması imzalandı⁵⁹. Müslümanlar'ın komutanı Mukavkis ile yaptığı özel bir anlaşmayla da Kıptîler'in daha sonraki fetihlerde Müslümanlar'a kılavuzluk hizmetleri sağlamalarını temin etti. Kıptîler, İskenderiye yollarını ve Rumlar'ın kaçarken yıktıkları köprüleri tamir ettikleri gibi, ordunun yol boyunca yiyecek ihtiyacını da karşıladılar⁶⁰. Bu şekilde yeni müttetiklerinin yardımını alan Müslümanlar Akdeniz kıyısına doğru harekete geçerek kısa sürede İskenderiye⁶¹, Berka⁶² ve Trablusgarb⁶³ başta olmak üzere bütün önemli merkezleri ele geçirip Kuzey Afrika sınırına kadar ulaştılar⁶⁴.

⁵⁷ Şibli, s. 34

⁵⁸ İmam Ebû Yûsuf da Mısır'ın ekseriyetle savaşla fethedilmiş olmasına rağmen, Hz. Ömer'in bu toprakları sulhen fethedilen ülke statüsüne dahil ettiğini, onun bu uygulamayı Müslümanlar'ın hayır ve menfaatine uygun görerek yaptığını ifade etmiştir. Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harâc*, (çev. Ataullah E-fendî, sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982. s. 189

⁵⁹ İbn Abdilhakem, s. 71; Belâzurî, s. 301; Nuveyrî, XIX, 298-299; Makrizî, I, 293; İbn Tağriberdî, I, 22-24; Suyûtî, I, 116

⁶⁰ İbn Abdilhakem, s. 74

⁶¹ İskenderiye: Akdeniz sahilinde Nil'in kollarıyla pek çok haliçlere sahip eski bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 114-115; Kazvîni, s. 143-144; Yâkut el-Hamevî, I, 182

⁶² Berka: Mısır ile İfrikiye arasında yer alan ve Rumlarca Antabulus olarak bilinen bir sahil şehridir. Belâzurî, s. 314, İbnü'l-Fakih, s. 79

⁶³ Trablusgarb: Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehridir. Bizanslılar buraya Taripoli derlerdi. Kazvîni, s. 408; Yâkut el-Hamevî, IV, 25; Ettore, R., "Trablus", İA, XII, 445-446

⁶⁴ İbn Abdilhakem, s. 79-80, 82-82, 91, 171-174; Belâzurî, 305, 309-310, 314-315-316; Nuveyrî, XIX, 306; Makrizî, I, 165; Suyûtî, I, 120, 130; Salim Abdülaziz, *Tarihü'l-Mağrib*, İskenderiye, ts., s. 57, 59-63, 64-66

C. MISIR'DA HOŞGÖRÜ VE DİN HÜRRIYETİ ORTAMININ SAĞLANMASI

Mısır fatihi Amr b. el-Âs, fethi tamamladıktan sonra Kuzey Afrika'ya sefer düzenlemek istediğini Hz. Ömer'e bildirdi. Ancak halife, daha ileriye gitmenin, ele geçirilen toprakların güvenliğini tehlikeye düşüreceği endişesiyle bu talebi kabul etmedi⁶⁵. Fetih izni alamayan Amr, geriye dönerek Mısır'ı yeniden inşa etme ve burayı bir müslüman ülkesi haline getirme girişimlerini başlattı. Bu amaçla üç yönlü bir faaliyete girişti: Birincisi, Mısır'da Müslümanlar'a has yeni bir idare sistemi ve kurumlarını oluşturmak, ikinci olarak şehirleşme, imar ve bayındırlık faaliyetlerini başlatmak, niyayet ülkede daha önce bozulmuş olan sosyal düzeni yeniden tesis etmek ve ülkeyi toplumsal bütünlüğe kavuşturucu adımlar atmak. Amr, Mısır'da idarî faaliyetleri düzenlemek için, valiliğin yanında, şurta amilliği, kadılık, haraç amilliği, beytümâl amilliği gibi müesseseleri oluştururken, bir taraftan da Mısır'da divan teşkilatının kurulmasına yönelik adımlar attı⁶⁶. İmar ve bayındırlık hizmetleri kısmında ise, onun başlıca üç girişiminden bahsedilebilir. Bunlar yeni başkent Fustat şehrinin kurulması, Amr b. el-Âs Camii'nin inşa edilmesi ve Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayacak olan Nil kanalının yeniden faaliyete geçirilmesidir⁶⁷.

Amr b. el-Âs'ın fethi sonrasındaki icraatlarından birisi ve belki de en önemlisi ülkede sosyal barış ve bütünlüğü sağlama girişimi olmuştur. İlk adım olarak Mısır'da daha önce yürürlükte olan etnik ayrımı ortadan kaldırmış, ülkede yaşayan Arap, Rum, Kıptî herkesin eşit hak ve hürriyetlere sahip vatandaşlar olduklarını ilân etmiştir⁶⁸. Ülkede gerek Rum, gerekse Kıptî olsun, insanlara hiç bir dinî baskı yapılmamış, onlara sadece İslâm'a girmeleri için çağrıda bulunulmuş, müslüman olanlar din kardeşi kabul edilmiş, eski dinlerinde kalmak isteyenlere herhangi bir zorlama yapılmamış⁶⁹, her din ve mezhepten insanlar inançlarında serbest bırakılmışlardır⁷⁰.

Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethi, ülkenin mağdur halkı Kıptîler'in kültürel ve dinî kimliklerini yeniden kazanmalarına da vesile olmuştur. Fetihden sonra Kıptîler, Hıristiyanlık içindeki ayrılıklarını daha da netleştirmişler, Ortadoks Yunanlılar'ın sosyo-kültürel etkisi azaldığı için kendi kim-

⁶⁵ İbn Abdilhakem, s. 172-173; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 156; Salim, Abdülaziz, s. 64-66

⁶⁶ bk. Özkuyumcu, s. 73-125; Apak, Adem, *Amr b. el-Âs, Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı* (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 1999, s. 272-277

⁶⁷ Apak, s. 281-289

⁶⁸ Hasan, Hasan İbrahim, s. 196

⁶⁹ Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülük*, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts. (Dâru Süveydân), IV, 105-106; Bailly, I, 140. Ayrıca bk. Algül, Hüseyin, *Müslümanlar'ın Siyasi Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimler*, s. 18

⁷⁰ Zeydan, Corci, I, 102-103; Hasan, Hasan İbrahim, s. 225

liklerini yeniden ortaya koymaya başlamışlardır. Daha önce resmî dil olarak kabul edilen Yunanca'nın yerini yeniden Kıptîce almış, hatta bu dil yerini Arapça'ya terketmeden önce, dinî merasimlerde kullanılan tek lisan haline gelmiştir⁷¹.

Mısır valisi, hakları gaspedilmiş ve din hürriyetleri ellerinden alınmış olan Kıptîler'in itibarlarını iade için de gayret sarfetmiştir. Bizans döneminde devlet baskısıyla Melkitlik mezhebine giren Kıptîler'in çoğu bu hürriyet ortamında esas mezhepleri Yakubi'lige geri dönmüş, bir kısmı ise aynı mezhebde kalmayı tercih etmiştir⁷². Amr b. el-Âs, iki mezhebe aynı mesafede durmuş, birinin diğerine tahakküm etmesine de müsaade etmemiştir⁷³.

Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra, Kıptîler'e verilen din ve dil hürriyetine rağmen, Kıptî Hıristiyanların sayısı sürekli azalmıştır. Bunun sebebi de Kıptîler'in süratle İslâm'a geçmeleridir. "Müslümanlığa geçmeğe can atan Kıptîler bazan Arap kabilelerine bağlanmak istiyorlardı" sözleri Hıristiyan yazarlara aittir. Decius ve Diocletion mezaliminin boyun eğdiremediği ve Bizanslılar'ın başa çıkamadıkları bir ırkın süratli bir şekilde hem de hiç zorlanmadan din değiştirmeleri, Hıristiyan müellifleri şaşırtmış, onlar, aynı zamanda Kıptîler'in herhangi bir zulüm ve baskı sebebiyle müslüman olmadıklarını da itiraf etmişlerdir⁷⁴.

Mısır'da sağlanan din serbestliğinin ardından, daha önce devlet baskısı neticesinde yer altına çekilen Kıptî rahipler tekrar ortaya çıkmışlar ve gruplar halinde gelerek Müslümanlar'a itaat ve memnuniyetlerini bildirmişlerdir⁷⁵. Mısır fatihi Amr b. el-Âs, Rumlar tarafından dinî reislikten uzaklaştırılıp sürgün edilen ve Kıptîler'in çok hürmet ettikleri bir rahip olan İskenderiye Patriği Bünyamin'e özel bir mektup göndererek onu tekrar eski makamına geçirmek için davet etmiştir. Davet haberini alan Bünyamin'in on üç yıl uzak kaldığı görevine dönüşü Kıptîler arasında büyük coşku meydana getirmiştir⁷⁶.

Müslümanların sağladığı ortamda din hürriyeti ve din adamlarına tekrar kavuşan Kıptîler, ibadethanelerini imar ve ıslah etmeye başlamışlardır⁷⁷. Zaten Müslümanlar, fetih esnası ve sonrasında onların kiliselerini muhafaza ve himaye etmişlerdi⁷⁸. Kıptîler'e sağlanan engin din hürriyeti ortamı,

⁷¹ Erdem, s. 159, 178

⁷² Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs Beyne yedeyi 'l-tarih*, Kahire ts. (Matâbiuz-z-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabiyye), s. 252

⁷³ Asefî, s. 101-102; Ebû Râbiye, s. 250

⁷⁴ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptîler", VI, 726-727; Erdem, s. 178

⁷⁵ Makrizî, I, 187

⁷⁶ Makrizî, I, 186; Newman, s. 14, 18

⁷⁷ Ebû Râbiye, s. 251

⁷⁸ Butler, Alfred, *Fethu'l-Arab li Mısır*, (trb. Muhammed Ferid Ebu'l-Hadîd), Kahire 1990, s. 326-327

ülkenin sonraki idarecileri tarafından da sürdürülmüştür. Mısır valileri Kıptî patriklerine eski kiliselerini tamir etme ve (yapılan anlaşmalarda, onların yeni kilise yapmalarına izin verilmemesi hükmü olmasına rağmen) yeni ibadet yerleri inşa etmeleri konusunda destek olmuşlardır. Meselâ, bu valilerden Mesleme b. Muhalled (m.667-682), anlaşmaya aykırı olarak Fustat'ta yeni bir kilisenin yapılmasına izin vermesi sebebiyle kendi bürokratlarıyla ihtilafa düşmüş, kilisenin, Müslümanlar'ın yaşadıkları bölgenin dışında inşa edildiğini ileri sürerek verdiği izni iptal etmemiştir⁷⁹. Mısır'da Harun Reşid döneminde fasılalarla üç defa valilik yapan Mûsâ b. Îsâ da (m.787-796), Kıptîler'in yeni kilise inşa etmelerine onay vermiş, bu izne gerekçe olarak, Mısır kadıları Leys b. Said ve Abdullah b. Lüheya'nın, kiliselerin şehir planlamasının bir unsuru oldukları şeklindeki fetvalarını göstermiştir⁸⁰. Aynı vali, kendisinden önce Mısır valiliği yapan Ali b. Süleyman'ın yıktırdığı kilisenin yeniden yapılmasına da müsaade Müslüman idarecilerin engin hoşgörülerini sayesinde, Kıptîler, ülkedeki kiliselerini tamir ettikleri gibi, bir çok yeni ibadethane de faaliyete geçirmişlerdir⁸¹.

Müslümanlar, sadece dinî alanda değil, iktisadî hayatta da Mısır halkı lehine bazı düzenlemeler yapmışlardır. Babilon anlaşmasında Kıptî halkın yükümlü olduğu cizye, harac ve diğer vergiler üzerinde herhangi bir keyfî uygulamaya gidilmemiştir⁸². Müslümanlar cizye karşılığında Kıptîler'in can ve mal varlıklarını korumuşlar hatta onlar askerlik yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır⁸³. Ayrıca Mısır ziraatında üretimi artırıcı bir dizi önlem alınmış, yeterli sulama sağlanabilmesi için kanal, köprü ve su yolları yapılmış, eskiler de ıslah edilmiştir⁸⁴. Bu faaliyetler, ülkede tarım ve ekonominin gelişmesine, dolayısıyla halkın refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlamıştır. Müslümanlar zimmîleri vergilendirme hususunda da dengeli bir politika izlemişler ve halktan ödeyebilecekleri kadar vergi tahsil etmişlerdir. Bu yöntem, hem halkın merkezi otoriteye güvenini artırmış, hem de hazineye daha fazla gelir sağlamıştır⁸⁵.

⁷⁹ Suyûtî, II, 5

⁸⁰ Kindî, *Kitabu'l-vulât ve'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 132; Ziriklî, *el-'Alâm*, I-XI, Beyrut 1970, VIII, 277-278

⁸¹ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptîler", VI, 719; Erdem, s. 160

⁸² Ebû Râbiye, s. 273-274

⁸³ Erdem, s. 159

⁸⁴ Suyûtî, I, 63

⁸⁵ Aycan, s. 33. Müslümanlar, Mısır halkından adil vergi alabilmek için başka önlemler de almışlardır. Ülke topraklarında elde edilecek ürünün, Nil nehrinin akışına bağlı olması sebebiyle su yüksekliğinin sürekli olarak ölçüldüğü istasyonlar (mikyas) kurulmuş, her yıl Nil'in ne kadar yükselip alçaldığı tespit edilip, alınacak vergi buna göre tespit edilmiş, halkın mağdur edilmesinin önüne geçilmiştir. Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sa*, I-XIV, (şrh. ve tlk. Muhammed Huseyn Şemsüddin), Beyrut 1987, III, 325-327; Makrizî, I, 58, 74; Ebû Râbiye, s. 257-258

Müslümanlar fetih sonrasında Kıptîler'e devlet kapılarını da açmışlar, pek çok dairede Kıptî memur istihdam etmişlerdir. Mısır'ın ilk valisi Amr b. el-Âs, Rumlar'ın vergilerini toplama işinde Kıptîler'i görevlendirmiştir⁸⁶. Bu uygulama bütün Emevî topraklarında araplaştırma politikalarının mimarı olan Abdülmelik b. Mervan (m.684-705) zamanına kadar sürecektir. Ayrıca Kıptîler gerek Hz. Ömer'in hilafetinde gerekse daha sonraki zamanlarda, hiçbir ekonomik mahrumiyete maruz bırakılmamışlardır. Daha önceki dönemlerde şahit oldukları gibi, hiçbir meslek kendileri için yasaklanmamış, aynı şekilde onlar herhangi bir mesleği icra etme hususunda da zorlama görmemişlerdir. Mekke, Medine gibi bazı kutsal mekanlar hariç ülkenin herhangi bir yerine gitme konusunda kısıtlama getirilmeyerek kendilerine tam bir seyahat hürriyeti sağlanmıştır⁸⁷.

Mısırlılar, Müslümanlar'ın idaresine girdikten sonra büyük bir rahatlık hissetmişlerdir. Ülkeye gelen Müslümanlar'la yerli halk bir araya bir bütünlük sergilemişler, böylece ülkede bir güven ve huzur ortamı sağlanmıştır⁸⁸. Kıptîler'in bu durumu bazı hıristiyan yazarları rahatsız etmiş, onlar, bu tavırlarından dolayı Kıptîler'i tutucu, bağınaz ve cahil olmakla itham etmişlerdir⁸⁹. Buna karşılık, Kıptî yazarlar ise tam tersine, Hz. Ömer devrini Kıptîler'in en mes'ud dönemi olarak kabul etmişlerdir⁹⁰. Gerek ülkede oluşturulan eşitlik ve geniş inanç özgürlüğü ortamı, gerekse halk menfaatine yapılan ekonomik iyileştirmeler, Mısır'da örnek bir toplum oluşturulması sürecini başlatmıştır. Bizans döneminin aksine halk-devlet çatışması değil, halk-devlet kaynaşması ve dayanışması, ülkede toplum huzur ve güvenliğini ortaya çıkarmıştır.

Mısır'ın yerli halkı Kıptîler Bizans hakimiyetine nisbetle, Müslümanlar'ın idaresi altında çok daha rahat yaşamışlardır. Onlar, bu ortamdan öyle memnun olmuşlardır ki, ülkenin yeni idarecilerine karşı hiç bir isyan teşebbüsünde bulunmamışlar; hatta Mısırlı müslüman askerlerin iştirak ettikleri Hz. Osman'ın katli hadisesi, Ali-Muaviye mücadelesi ve İbn Zübeyr'in rekabeti gibi vahim hadiselerde dahi hiç rol almamışlardır⁹¹.

SONUÇ

Müslümanlar'ın, hakimiyetleri altında yaşayan gayr-i müslimlere gösterdikleri hoşgörü ve din hürriyeti, çeşitli kaynaklar tarafından ortaya

⁸⁶ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptiler", VI, 720; Aycan, s. 34; Erdem, s. 160. Bu uygulamaya daha sonraki Müslüman devletlerde de devam edilmiştir. bk. Öztürk, Levent, *Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli)*, İslâm ve Demokrasi . Ankara 1999, s. 48 vd.

⁸⁷ Aycan, s. 33

⁸⁸ Erdem, s. 159

⁸⁹ Erdem, s. 160

⁹⁰ Erdem, s. 160

⁹¹ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptiler", VI, 720; Hasan, Hasan İbrahim, s. 196

konulmaktadır. Biz özellikle tarihçilerin eserlerinden istifade ederek bu uygulamayı Mısır örneğiyle ortaya koymaya çalıştık. Mısır, Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. Daha önce Bizans'ın hakimiyetinde olan ülkede yerli halk Kıptîler kendilerine hiç bir hak ve hürriyet tanınmaksızın ikinci sınıf insan muamelesi görmüşlerdir. Etnik ayrımcılık ve dinî baskılar sebebiyle Mısırlılar, ülkeye hakim olan Bizanslılar'a kin beslemeye ve kendilerini onlardan kurtaracak kavimler beklemeye başlamışlardır. Bu şartlar altında ülkeye giren Müslümanlar, az sayıdaki kuvvetle kısa sürede Nil topraklarını ele geçirmişlerdir. Fatih askerlerin başarılarında, fetih esnasında kendilerine destek sağlayan Kıptîler'in payı büyüktür.

Daha önce etnik ve dinî problemlerle boğuşan Mısır, fetihten sonra bir barış ve hoşgörü yurdu olmuştur. Hiç kimse müslüman olmaya zorlanmamış, her vatandaş dinî tercihini rahatlıkla yerine getirmiş, dinî gruplardan birinin diğerine tahakkümüne izin verilmemiştir. Mısır'da tam bir hürriyet ortamı meydana getiren vali Amr b. el-Âs, daha önce Rumlar tarafından sürgün edilmiş olan Kıptî patrik Bünyamin'i bizzat davet ederek eski makamına getirmiştir. Kıptîler daha önce ihmal edilmiş olan kiliselerini tamir etmişler ve yeni ibadethaneler inşa etmişlerdir. Bu hürriyetlere ilaveten Müslümanlar, ekonomik hayatta da Hristiyanlar lehine düzenlemeler yapmışlar, ödemekte oldukları vergileri keyfi olarak artırmamışlar, üreticilerden ödeyebilecekleri kadar vergi almışlardır. Bu şartlarda Mısır'da her ırk ve dinden insanın rahat ve huzur içinde yaşamasına imkân sağlayan örnek bir toplum hayatı oluşturulabilmiştir. Gerek siyasî, gerekse dinî olsun; zaman zaman çatışmaya dönüşen mücadelelere girişen günümüz toplumlarının, tarihin bize aktardığı Mısır'daki bu saygı ve hoşgörü ortamından alacağı çok dersler vardır.